

VARJUDEST, KARTMATUSEST JA ELUJÕUST

*Ingeborg Bachmanni ja Viivi Luige
poeetilisest kredost*

Ei ole iseenesestmõistetav kõrvutada varasurnud Austria kirjanikku Ingeborg Bachmanni (1926–1973) ja üht eesti kirjanduse suurkuju Viivi Luike (sünd 1946). Kuid selles ei ole ka midagi iseäralikku. Tegemist on kahe mõtlejaga, kes vaimselt on kohtunud vähemalt Roomas, kui mitte mujalgi.

Kes on õigupoolest Ingeborg Bachmann, küsiti minult, kui tegin juttu sellest, et ka Eestis võiks tähistada tema 90. sünniaastapäeva.

Kes ta oli, sellest võib aimu saada nii dokumentaal- ja portreefilmidest kui ka lugematutest bio- ja monograafiatest, mis on tema kohta kirjutatud. Kuidas ta mõtles ja millest kirjutas, sellest saab lugeda tema luulekogudest „Suure karu palve” („Anrufung des Großen Bären”, 1956) ja „Ajatatud aeg” („Die gestundete Zeit”, 1957), jutustuste kogudest „Kolmekümnes aasta” („Das dreißigste Jahr”, 1961) ja „Simultaanne” („Simultan”, 1972, e k Helgi Loigu tõlkes pealkirjaga „Kolm teed järve äärde”, 1988), ainsast eluajal ilmunud romaanist „Malina” (1971, e k 1992), aga ka tema filosoofilistest essee-

dest ja kuuldemängudest.¹ Saksa ja inglise keeles on võimalik lugeda näiteks ka Ingeborg Bachmanni ja Paul Celani kirjavahetust.

Saksakeelsel kirjandusmaastikul on Bachmanni nimi vähemalt kord aastas kõigil suus, sest just tema järgi on saanud nime 1977. aastast tema sünnilinnas Klagenfurtis välja antav debütantide kirjandusauhind.

Kes on Viivi Luik, sellest on meil võimalik aimu saada näiteks 1991. aastal Jaan Kaplinski stsenaariumi järgi väandatud Vallo Kepi filmist „Aken aja liikumisse” või professor Arne Merilai koostatud kogumikust „Looming. Olemise kehtestamine” (2007). Aga eeskätt muidugi tema luulest ning proosaraamatutest „Seitsmes rahukevad” (1985), „Ajaloo ilu” (1991) ja „Varjuteater” (2010). Niisamuti tema lasteraamatutest, esseistikast („Pildi ilu rikkumise paratamatus”, 2017) ja vestluse vormis poetikaraamatust „Ma olen raamat” (2010).

Viivi Luige „Varjuteatrit” ja Eve Pormeisteri käsitlust „Kui mitte enne, siis Roomas saad sa seda näha ja kuulda”² lugedes saab selgeks, et juhuseid ei ole olemas. Või kui on, siis seob meie mälu need hiljem tähenduslikeks mustriteks. Ja mis tahes mittejuhuslikkus võib täiel määral selguda alles tulevikus.

Iial ei ole meil lugejate või uurijatena võimalik täielikult ja ühekorraga kogeda ning tajuda kogu Viivi Luige loomingu, kuid meil on alati võimalus sellele läheneda. Just sellise lähenemiskatsena on mõeldud ka allolev arutlus.

¹ Ülevaate Bachmanni retseptisioonist Eestis annab Aare Pilv ajakirjas Akadeemia 2017, nr 1, lk 80–81.

² Eve Pormeister, Kui mitte enne, siis Roomas saad sa seda näha ja kuulda. – kultuur.err.ee 1. XI 2016. <http://kultuur.err.ee/314430/eve-pormeister-viivi-luigest-kui-mitte-enne-siis-roomas-saad-sa-seda-naha-ja-kuulda>

Enne aga, kui liigun edasi, tahan õiendada ühe üsna levinud eksiarvamuse. Nimelt kujutluse, et kui vaadeldakse kõrvuti kaht erinevatest kultuuriruumidest ja põlvkondadest pärit kirjanikku, siis peab kindlasti tegu olema sarnaste või sarnaselt kirjutavate autoritega. Ei pea! Loomulikult ei ole juhuslikul ja meelevaldsel kõrvutusel mõtet. Kuid autorid, keda paralleelselt või vaheldumisi lugeda, võivad olla üsna erinevad loojanatuurid, mida Luik ja Bachmann kahtlemata ongi, ja ometi saab nende loomingus ning mõtlemises ära tunda teatavat vaimset mõttekaaslust või hingesugulust. On oluline, et nende tekstid, neis väljendatud mõtted suudaksid omavahel dialoogi astuda, teineteist kõnetada. Sest alles siis võib nende võrdlemisel olla jõustav toime mõlemas suunas. Siis on võimalus uue nägemisviisi leidmiseks.

Kartmatusest

*...Ma näen salamandrit
läbi iga tule minemas.
Ükski hirmuvärin ei taba teda, ja ta ei tunne valu.³*

See salapärane ja omajagu võõristust tekitav lause on pärit Ingeborg Bachmanni luuletusest „Seleta mulle, armas” („Erklär mir, Liebe”). Luulerida on paelunud mind hetkest, mil seda Bachmanni luulekogust oma õpingute ajal lugesin, ning äratas tähelepanu, kui kohtasin seda taas saksa kirjaniku Christa Wolfi romaani „Lapsepõlvelõimed” (1976, e k 1982) kaheksandas ehk Ingeborg Bachmanni varasele tule-surmale pühendatud peatükis.

³ Ingeborg Bachmann, Seleta mulle, armas. – Looming 2016, nr 11, lk 1553.

„Oma põlenud käega kirjutan ma tule olemusest”, seisab Bachmanni värss selle peatüki ees motona.⁴ Samasugune lause kõlab Bachmanni suust ka 1971. aastal romaani „Malina” ilmumise puhul antud intervjuus. Ütlus kuulub algselt Gustave Flaubert’ile, ent Bachmann tunnistab: „See on lause, mille oleksin meelsasti ise kirjutanud. Ja ma kasutan vaid lauseid, mida ma ka ise oleks kirjutanud. [---] Sest kui sa ei ole oma kätt ära põletanud, siis ei saa ka sellest kirjutada.”⁵

Küllap on salamandriga luuleread mindki paelunud just seetõttu, et neis on midagi sellist, millele tahaksin meelsasti alla kirjutada. Mõte läbi tule minemisest ja sealjuures mitte hirmu tundmisest, ehkki välja tulles on käsi põlenud, on samavõrra hirmutav kui ahvatlev. Selles on mingi kartmatuse aimdus.

20 aastat hiljem, 1991. aastal ütleb Viivi Luik vestluses Jaan Kaplinskiga, et ta ei karda midagi. Ta mõtiskleb nii: „Me rääkisime sellest, et kas me kardame kolmandat maailmasõda või mingit muud sorti katastroofe ja millist turvapaika me tahaksime ja kas me tahaksime. Ma mõtlesin selle üle ja ma ei karda midagi, ei kolmandat maailmasõda ega katastroofi. Need on niikuinii juba käimas, me näeme, missugused nad on, ja ega seal rohkem ei kaota kui ainult elu.”⁶

Luik on veendunud, et hirm on tunne, mis ei aita inimest, vaid kammitseb teda. Ja et sellest peaks püüdma

⁴ Christa Wolf, *Lapsepõlvelõimed*. Tõlkinud Evi Auling. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 154.

⁵ Portrait von Ingeborg. Ähnlichkeiten mit Ingeborg Bachmann. Bayerischer Rundfunk, 2014. <https://youtu.be/Pcfqyzx6aMA>

⁶ Aken aja liikumisse. Viivi Luik. 1991. ERR-i arhiiv. <https://arhiiv.err.ee/vaata/aken-aja-liikumisse-viivi-luik-192505>

jõudumööda vabaneda. „Inimesel ei ole muud peale iseenda karta. [---] Iseendaga peavad asjad klaarid olema,” ütleb Luik. Ka valu ees, olgu see füüsiline või vaimne, ei tuleks tema hinnangul hirmu tunda – see oleks vaid valust keeldumine. Valu – nagu ka elu – tuleb vastu võtta. Sellega leppida, rahu sõlmida.

Ka Bachmann ütleb, et tavapärasest mõttes sõda teda ei huvita ja sellest ta kirjutada ei plaani. Teda huvitab aga sõda rahu ajal, see katkematu sõda, mis leiab aset inimestevahelistes suhetes ja mille tõttu ongi tema meelest meie ühiskonnas alati sõda.⁷ Kurjuse alge peitub niisiis inimese soovis teist inimest valitseda ja iseendale allutada.⁸

Varjudest

Romaani „Malina” eessõnas kirjeldab minajutustaja, autori võimalik *alter ego* (Bachmann on „Malinat” nimetanud oma vaimseks autobiograafiaks⁹), üht sündmust varajasest lapsepõlvest, mida võib nimetada valukogemuse või inimlikust kurjusest teadlikuks saamise alguseks. Tegemist on allasurutud mälestusega sellest, kui mõned aastad vanem poiss lõi kuueaastast tüdrukut otse näkku.

See oli esimene löök minu näkku ja see oli esimene kord teada saada, kui sügav võib olla teise inimese rahuldus löömisest. Esimene kord valu tunnetada. Käed ranitsa rihmadel, ilma nut-

⁷ Ingeborg Bachmann, Wir müssen wahre Sätze finden. Gespräche und Interviews. Toimetanud Christine Koschel, Inge von Weidenbaum. München, Zürich: Piper, lk 144.

⁸ Portrait von Ingeborg. Ähnlichkeiten mit Ingeborg Bachmann.

⁹ Järelsõna asemel. – Ingeborg Bachmann, Malina. Tõlkinud Helgi Loik. Tallinn: Eesti Raamat, 1992, lk 254.

mata ja ühtlaste sammudega vantsis keegi, kes kunagi olin mina, mööda kooliteed koju, [---] ja mõnikord on seega siiski teada, millal see algas, kuidas ja kus, ja milliseid pisaraid nutta oleks tulnud.¹⁰

Sellest lähtuvalt võikski Bachmanni „Malinat” nimetada väga üldistavalt uurimuseks minajutustajale osaks saanud valust ja alandusest, teis(t)e inimes(t)e soovist teda enda taatele allutada. „Malina” binaarse minajutustaja naispool muide lakkab romaani lõpus eksisteerimast, ta lihtsalt haihtub seina sisse ning alles jääb vaid meespool ehk Malina.

Tahaksin siia kõrvale asetada Viivi Luige „Seitsmenda rahukevade” ühe lõigu, kus hoopis teistsugune tüdruk, hoopis teisel maal ja teises ajas väljendab teise olevuse – olgugi nuku – iseendale allutamise ja koguni tema alandamise soovi. (Olgu lisatud, et „Malina” minajutustaja lapsepõlv jääb natsionaalsotsialismi jõulise esilekerkimise aega Austrias ja „Seitsmenda rahukevade” jutustaja oma 1950. aastate sõjast laastatud Nõukogude Eestisse.)

Mina aga sidusin samal ajal Manni [nuku] jalad sitkete timutikõrtega kinni ning viisin ta kuuri hekslimasina kasti, karistuseks ja õpetuseks. Ise läksin võtsin kaevu pealt kausi alt leiba. [---]

Mann ei tundnud midagi, see oli selge. Hekslimasinakastis kartsas olek ei mõjunud talle üldse, ainult pori tema kerel oli selle aja sees, kui ma sõin, ära kuivanud. Päästsin ta jalad lahti ja viisin ta kartulimaale tagasi. Lammutasin kindluse ära ja panin Manni kartuleid võtma. Vahetevahel pidi ta üritama põgene- mist, et ma saaksin teda traadist ora ja kuullaagriga ähvardada.

Kleepuvas hallis soojuses hakkasin ma hauda kaevama. [---]

¹⁰ Ingeborg Bachmann, Malina. Tõlkinud Helgi Loik. Tallinn: Eesti Raamat, 1992, lk 15–16.

Raske oli kaevata, kontpuualune muld ei olnud kohev ega puhas nagu kartulivaos, vaid rohujuuri täis, raske ja pime, sinakasroosad vihmaussid vingerdasid mullakamakate sees. Küll nad hakkavad ka Manni peal vingerdama!¹¹

Need täiesti erinevate laste kogemused on näideteks valitud teadlikult vastandlikena. Kuid neid jutustavaid minasid ühendab soov uurida seda ja sõnade abil lähemale jõuda sellele, mis on peidus sügaval inimeses ja mis tema käitumist määrab. Ehk jõuda lähemale sellele, mida inimene häbeneb ja millest ta parema meelega ei räägiks ega kirjutaks. „Varjuteatris” öeldakse minajutustajale, et ta kirjutagu sellest, mida ta kõige enam häbeneb.¹² Poetikaraamatus „Ma olen raamat” ütleb Luik, et ta häbeneb oma abitust ja surelikkust, kõigi inimeste abitust ja surelikkust, kuid täpsustab siis kohe, et tegelikult häbeneb ta seda, et ta surelikkust ja nõrkust häbeneb: „Sest mis see nõrkuse häbenemine muud on kui kõrkus.”¹³

Uuesti kartmatusest

Selles valguses ongi imekspandav ja väärrib suurt lugupidamist see, mil moel suudab Viivi Luik just inimeses peituvaid varjukülgi oma loomingus uurida ja nähtavaks teha. Selline inimese varjupoolte, koguni inimeses peituva kurjuse alge uurimine, märkamine ning mingis mõttes kirjutamise käigus „väljakannatamine” nõuab minu silmis mitte ainult veidi, vaid päris omajagu julgust.

¹¹ Viivi Luik, *Seitsmes rahukevad*. Tallinn: Eesti Raamat, 1985, lk 26–27.

¹² Viivi Luik, *Varjuteater*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010, lk 166.

¹³ Viivi Luik, Hedi Rosma, *Ma olen raamat*. Tallinn: SE&JS, 2010, lk 60.

Vestlusteoses „Ma olen raamat” räägib Viivi Luik ka julgusest olla see, kes sa oled. Sest enamasti inimene ei ole see, kes ta on. Ta kardab endale tunnistada, et ta teeb paljusid asju ainult sellepärast, et tema arvates teised ootavad seda temalt.

Luik ütleb: „Kartmatus tähendab pimeduse tunnistamist, iseendas ja maailmas. Sellele julgelt otsa vaatamist. // Minu meelest on küps inimene see, kes pimeduse arvesse võtab. Nii endas kui oma lähedastes. Kes mõistab oma surelikkust.”¹⁴

Minu silmis on nii Viivi Luik kui ka Ingeborg Bachmann justnimelt kartmatud kirjanikud ja kartmatud mõtlejad, kes julgevad varjusid ning pimedust iseendas ja maailmas uurida, neid kirjutades arvesse võtta.

Elujõud

„Käsi kirjutab. Ja kord see tume valu / tõuseb paberilt ning muutub elujõuks.” Nii on kirjas ühes Viivi Luige luuletuses.¹⁵

Kui püüda tabada mingit poetilist kreedot, millele nii Bachmann kui ka Luik oleksid valmis alla kirjutama, siis oleks see seotud just inimeses peituvate varjude (või kurjuse alge) ja nendega seotud valu, aga ka hirmu tunnistamisega, nende arvessevõtmisega. Teisisõnu kirjutamisega sellest, mida kõige enam häbenetakse ja millest rääkimine tundub esiti võimatu.

Ja just hirmust vabanemise püüdlisega – varjude, hirmu ja valu arvessevõtmisega neile silma vaatamise abil – ammutavad Luik ja Bachmann jõudu, elujõudu. Sedakaudu

¹⁴ Samas, lk 128.

¹⁵ Viivi Luik, Rängast rõõmust. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 52.

toimub nende liikumine niisuguse loomingu poole, mis „on ühest seinast läbi murdmine, paljaste kätega kivimüüri purustamine”, nagu ütleb Viivi Luik.¹⁶

Selleks et veidi paremini tajuda, milles väljendub see elujõud, mida me läheme Luige ja Bachmanni loomingust otsima ja leidma, tahaksin kummaltki kirjanikult tsiteerida üht kirjakohta.

Viivi Luik kirjutamisest:

Raamatus „Varjuteater” kirjutasin sellest, kuidas ma lapsena vaatasin ühte kuivanud kõrt, pruuni kõrrekest, ja kuidas selle kõrrekeste täielik unustatus, üksindus, mitte kellelegi vajalikkus muutus minuks, osaks minu ihust ja hingest ja kuidas ma proovisin ja proovisin sõnades seda pruuni kõrrekest väljendada. Ma ei osanud, kuid ma töötasin endale, et ma enne ei jäta, kui olen ükskord seda kuidagiviisi väljendanud. Sain aru, et küsimus polnud mitte pruunis kõrrekeses, vaid inimese üksinduses maa peal. Ja veel rohkem selles, kuidas seda nii väljendada, et keegi, kes sedasama on kogenud, tunneks minu sõnades ära omaenda kogemuse. Ja et see teda KINNITAKS. Olgu või aastate pärast, olgu või siis, kui mina olen surnud.¹⁷

Ja Ingeborg Bachmann:

Kirjanik – ja see on tema loomuses – soovib, et teda kuuldaks. Ning siiski näib talle ühel päeval imeline, kui ta tunneb, et ta võib mõju avaldada – ja seda enam, kui tal on vähe lohutavat öelda nendele inimestele, kes lohutust vajavad, nii nagu üksnes inimesed seda vajada võivad, solvatud, haavatud ning täis suurt seesmist valu, mille poolest inimene kõigist teistest olenditest erineb. [---]

¹⁶ Viivi Luik, Hedi Rosma, Ma olen raamat, lk 58.

¹⁷ Samas, lk 59.

Niisiis ei saa kirjaniku ülesanne olla ka valu eitada, selle jälgi segada, seda varjata. Just vastupidi, ta peab seda tunnistama ja siis selle veel kord esile tooma, nii et meiegi näeksime. Sest meie kõik tahame nägijaks saada.¹⁸

Miks lugeda Ingeborg Bachmanni, seda tulise ja ereda leegiga põlenud kirjanikku, kelle looming ei ole kaugeltki kergete killast? Ja olge hoiatatud, romaani „Malina” lugemine võib osutada ka teile lugejana nii valusaks kogemuseks, et peate raamatu korduvalt käest panema ja ise pisarateks, nutuks muutuma.

Miks ma ikka ja jälle loen Viivi Luike? Sest ma kohtan seal inimest, iseend. Varje, mida olen püüdnud enda ja teiste eest peita, mitte neid märgata.

Kuid – „kel pole varju, sel pole ka kuju”.¹⁹

Ma loen Ingeborg Bachmanni ja Viivi Luike, sest see jõustab ja julgustab. Sest nende loomingus on kõik nii noatera peal ja just seepärast nii ilus!²⁰

¹⁸ Ingeborg Bachmann, Tõe võib inimese kätte usaldada. Tõlkinud Toomas Kiho. – Akadeemia 2006, nr 1, lk 181.

¹⁹ Viivi Luik, Hedi Rosma, Ma olen raamat, lk 133.

²⁰ „Kõik on noatera peal ja just seepärast nii ilus” oli 22. IX 2016 Eesti Rahvusraamatukogus toimunud Ingeborg Bachmanni 90. sünniaastapäevale ja Viivi Luige 70. sünnipäevale pühendatud ettekandepäeva pealkiri. Ühtlasi on see tsitaat Viivi Luige ooperilibretost „Pilli hääl” (Looming 2000, nr 1, lk 59-71).